

УДК 373.2.015.317

DOI <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.5-2.10>**I. В. Ендеберя**кандидат психологічних наук,
доцент кафедри практичної психології
ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

ДОСЛІДЖЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНИХ УМОВ ОСОБИСТІСНОГО САМОВИЗНАЧЕННЯ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕЛІНКВЕНТНОЮ ПОВЕДІНКОЮ

Сучасний стан соціально-політичної та економічної сфери життєдіяльності людей у нашій країні відзначається нестабільністю, спадом виробництва, різким зростанням інфляції та безробіття, зміною ставлення до системи моральних цінностей і норм, що зумовлює зростання кількості правопорушень і злочинів у суспільстві, зокрема, серед неповнолітніх. У зв'язку з цим освітою приділяється значна увага виявленню соціальних, психологічних та педагогічних умов, які детермінують прояви деструктивної поведінки у підлітків, схильних до здійснення протиправних вчинків. Перебування їх значної частини на обліку в справах неповнолітніх, приймальниках-розподільниках, виховних колоніях свідчить про необхідність створення науково обґрунтованих, ефективних профілактичних і корекційних програм, розвивальних психотехнологій, які допомогли б їм набутти вміння конструктивно долати особистісні труднощі та визначати власне соціальне становище в життєвому просторі.

Мета статті: проаналізувати теоретичні здобутки зарубіжних та вітчизняних науковців та дослідити теоретичні питання проблеми особистісного самовизначення підлітків та розкрито сутність феномену «особистісне самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою».

У процесі аналізу теоретичних здобутків зарубіжних та вітчизняних науковців нами було виявлено, що підлітки з делінквентною поведінкою характеризуються неадекватними проявами поведінки, конфліктними взаєминами з дорослими, вчителями, батьками й однолітками та висловлюють протиставлення стосовно вимог і порад оточуючих, відстоюючи таким чином прагнення до самостійності та дорослості.

Висвітлено та розкрито сутність феномену «особистісне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою» та з'ясувати соціально-психологічні умови розвитку цього психологічного новоутворення.

Обґрунтовано та досліджено соціально-психологічні умови зазначеного особистісного утворення. Визначено критерії, рівні та показники особистісного самовизначення цієї категорії підлітків.

Ключові слова: виховання, соціальне середовище, моральні цінності, власні потреби, соціальна дезадаптація, соціальний досвід.

Постановка проблеми. Наукова проблема полягає в тому, що сучасний стан соціально-політичної та економічної сфери життєдіяльності людей у нашій країні відзначається нестабільністю, спадом виробництва, різким зростанням інфляції та безробіття, зміною ставлення до системи моральних цінностей і норм, що зумовлює зростання кількості правопорушень і злочинів у суспільстві, зокрема, серед неповнолітніх. У зв'язку з цим освітою приділяється значна увага виявленню соціальних, психологічних та педагогічних умов, які детермінують прояви деструктивної поведінки у підлітків, схильних до здійснення протиправних вчинків. Перебування їх значної частини на обліку в справах неповнолітніх, приймальниках-розподільниках, виховних колоніях свідчить про необхідність створення науково обґрунтованих, ефективних профілактичних і корекційних програм, розвивальних психотехнологій, які допомогли б їм набутти вміння конструктивно долати особистісні труднощі та визначати

власне соціальне становище в життєвому просторі.

На сучасному етапі увага науковців (А. Бандурка, О. Бондарчук, В. Козубовська, В. Моргун, О. Барновська) здебільшого зосереджується на вивченні особливостей прояву делінквентної поведінки підлітків, яка пов'язана з їх соціальною дезадаптацією (О. Бойко, С. Замула, О. Суєтіна, Г. Федорова) та педагогічною занедбаністю (М. Галагузова, В. Оржеховська, А. Тарас).

Як показано в дослідженнях, делінквентна поведінка підлітків перешкоджає засвоєнню позитивного соціального досвіду, моральних цінностей і норм, обранню адекватних способів задоволення власних потреб, розвитку здатності накреслювати життєві цілі й знаходити способи їх досягнення. Проте в межах вікової та педагогічної психології тільки окремі вчені акцентують увагу на вивченні емоційно-вольової (М. Андреев, Н. Прягіна, А. Фокіна, О. Чебикін), ціннісно-мотиваційної сфер (Н. Апетик, С. Максименко, Г. Костюк,

О. Мушинська, А. Реан, П. Чамата) та чинників антисоціальних дій і вчинків підлітків з делінквентною поведінкою (Н. Малиш, Н. Суценок, М. Цуканова). При цьому майже відсутні дослідження проблем побудови життєвих планів на майбутнє у цієї категорії підлітків, вибору ними професії, моральних імперативів міжособистісного співіснування з оточуючими людьми та визначеності їх особистості у соціальних сферах життя.

Водночас теоретичний аналіз свідчить, що більшість досліджень феномена самовизначення стосуються дітей з нормативною поведінкою. Як відомо, особливості самовизначення особистості підліткового віку простежувалися ще у працях класичних представників психології. Так, Л. Божович визначила, що означений феномен є новоутворенням цього віку та мотивом формування певної життєвосмислової системи, в якій поєднуються уявлення підлітка про світ і самого себе. І. Кон пов'язував поняття самовизначення особистості періоду дорослішання з процесами пошуків смислу життя, відкриттям «Я» та моральним зростанням, які мають для неї світоглядний сенс. Д. Фельдштейн розглядав самовизначення зростаючої особистості у зв'язку з формуванням у неї активної соціальної позиції в системі суспільних відносин.

Сучасні вітчизняні вчені, досліджуючи в тому ж руслі проблему самовизначення підлітків та юнацтва, зосередили увагу на специфіці побудови перспектив їхнього життєіснування: соціального, морального та професійного. Н. Пряжников розглядав життєве самовизначення підлітка не тільки як вибір і реалізацію ним соціальних ролей, але й як визначення соціальних стереотипів та власного стилю життя. Ю. Лець довела, що самовизначення особистості підліткового віку в умовах розвивального навчання є такою формою соціальної активності, яка спрямовується на побудову часової перспективи, планування і постановку життєвих цілей. Професійне самовизначення підлітків та юнаків вивчалось О. Вітковською, яка виявила, що в процесі організації та залучення їх до суспільно-корисної діяльності відбувається засвоєння ними професійних знань, необхідних для особистісного розвитку, зокрема уявлень про себе як майбутніх професіоналів. За позицією О. Кузнецової, моральне самовизначення пов'язане з прийняттям рішень у проблемних ситуаціях, а його умовами виступають інтелектуально-рефлексивні кореляти, які забезпечують усвідомлення підлітками конкретних дій і впливають на вибір вчинків.

Поряд з цим наявні лише окремі розрізнені дослідження, в яких констатовано, що підлітки з делінквентною поведінкою характеризуються невизначеним ставленням до майбутнього, сконцентрованістю на задоволенні примітивних бажань

теперішнього (С. Духновський, О. Краковський) та відсутністю чітких життєвих планів (С. Приходнюк, П. Яничев). Професійне самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою вивчав Є. Кондрат, який виявив, що рівень його розвитку досить низький і пов'язаний з їх особистісними труднощами у побудові професійних планів на майбутнє.

Загалом результати аналізу за означеною проблемою засвідчують відсутність спеціальних системних досліджень особливостей особистісного самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою. Поза увагою науковців також залишається виявлення базових структурних корелят (життєвого, морального, професійного) самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою.

Мета статті: проаналізувати теоретичні здобутки зарубіжних та вітчизняних науковців та дослідити теоретичні питання проблеми особистісного самовизначення підлітків та розкрито сутність феномену «особистісне самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою».

Виклад основного матеріалу. Умовами особистісного самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою виступає система негативних економічних, соціальних, психологічних та правових явищ, пов'язаних з протиріччями суспільства і держави, які сприяють їх визначенню в агресивних та протиправних діях. На асоціальну спрямованість поведінки підлітків впливають недоліки в організації навчально-виховного процесу, зниження уваги до виховного потенціалу з боку владних, освітніх структур та сім'ї, збільшення інформації, пов'язаної з насиллям, агресією та жорстокістю. Основною причиною становлення підлітка на шлях здійснення правопорушень (в подальшому злочинів) є відхилення у процесі його соціалізації, що відображає, з одного боку, несформованість чи деформацію соціальних властивостей особистості під впливом негативних умов життя (середовища і виховання), а з іншого – зумовлює входження до референтних груп однолітків та залучення до норм їх субкультури.

Розглянемо погляди зарубіжних вчених К. Бартола, Г. Кеплана, Ф. Райса та М. Раттера на соціально-психологічні умови особистісного самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою. Так, К. Бартол виділяє соціальні та психологічні умови, які сприяють самовизначенню підлітків у протиправних формах поведінки. На думку вченого, до соціальних належать: 1) соціальний статус та в цілому соціальні умови (бідні верстви населення є фактором ризику); 2) стиль виховання в сім'ї (насилля та агресія у ставленні до дитини); 3) залежність від однолітків (приналежність до асоціальних об'єднань підлітків). До психологічних – особистісні якості, які виступають головними детермінантами самовизначення у

процесі виконання протиправних дій (імпульсивність, агресивність, негативізм) [7, с. 67].

Схожими є погляди Ф. Райса, який розрізняє соціологічні та психологічні умови особистісного самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою. Вчений акцентує увагу на найбільш важливих соціологічних умовах, що полягають у низькому суспільно-економічному статусі людини (бідність та низький суспільно-економічний рівень), ролі в соціумі гедоністичних та культурних цінностей (відсутність сприятливих умов для їх формування), впливах засобів масової інформації (демонстрація насилля та агресії), суспільних і культурних змінах та загальній нестабільності, впливі однолітків (залучення до протиправних дій з боку останніх), психологічній атмосфері в сім'ї (напружені взаємини між її членами, відсутність довіри та взаєморозуміння). Психологічні умови характеризуються наявністю таких особистісних якостей, як самовпевненість, грубість, ворожість, неприязне ставлення до інших, недостатній рівень самоконтролю, низька самооцінка та загальна незадоволеність собою [1, с. 95].

М. Раттер підкреслює важливий вплив на самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою соціального середовища, школи та однолітків. Вчений зазначає, що зазначена категорія підлітків вирізняється відставанням у навчанні, що зазвичай сприяє їх відчуженості від шкільного колективу. Непопулярність та соціальна відчуженість є умовою включення до неформальних об'єднань, які можуть мати характер асоціального спрямування [2, с. 78].

Г. Кеплан вивчав взаємозв'язок між делінквентною поведінкою підлітків та рівнем їх самоповаги. Вчений дійшов висновку, що низький рівень самоповаги компенсується самовизначенням в асоціальних формах поведінки: участю в діяльності неформальних молодіжних об'єднань, здійсненні правопорушень, зловживанням алкоголем і наркотиками та агресивними діями, що здебільшого спрямовані на завдання шкоди оточуючим [4, с. 66; 5, с. 23].

За позицією М. Рожкова, соціальними та психологічними умовами особистісного самовизначення підлітків з відхиленнями в поведінці є наступні: 1) дефекти правового і морального виховання; 2) гіпертрофія потреб та інтересів; 3) особливості характеру та емоційно-вольової сфери; 4) негативний вплив соціального оточення. Як вважає вчений, недоліки в сімейному вихованні призводять до формування делінквентної системи цінностей, яка вирізняється ворожістю та презирством у ставленні до дорослих [25, с. 99].

Відома дослідниця в галузі девіантології О. Змановська до зовнішніх (соціальних) умов відносить розвиток суспільних процесів (державної політики, культури, засобів масової інформа-

ції), ступінь включеності зростаючої особистості в референтне середовище (приналежність до навчально-професійної групи однолітків або неформальних об'єднань негативної спрямованості) та характер її взаємовідносин з сімейним оточенням. Внутрішні (психологічні) умови характеризуються наявністю в структурі особистості деформованих рис характеру – відсутність совісті, почуття провини, брехливість, споживацьке ставлення до людей, байдужість, імпульсивність, конфліктність та високий рівень тривожності [4, с. 90].

У працях Є. Федосенко розглядаються об'єктивні (зовнішні) та суб'єктивні (внутрішні) умови самовизначення підлітків з відхиленнями в поведінці. До об'єктивних належать умови мікросоціального середовища – сім'я (характер взаємин між її членами), школа (неуспішність у навчанні, конфлікти з вчителями й однокласниками) та участь в діяльності неформальної групи однолітків, що вирізняється асоціальною спрямованістю. Суб'єктивні умови пов'язані з індивідуально-психологічними особливостями підлітків, які зумовлюють здійснення ними протиправних вчинків. Серед них вчений відмічає наступні: порушення процесу соціальної адаптації (несформованість комунікативних навичок, відмова від моральних норм і правил, нездатність контролювати власну поведінку), неадекватність самооцінки (занижена або навпаки завищена), нервово-психічна нестійкість (наявність афективних реакцій), акцентуації характеру та високий рівень особистісної тривожності [5, с. 321].

На думку Г. Макартичевої, самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою обумовлюється як зовнішніми, так і внутрішніми умовами. Вчена схиляється до думки, що провідна роль належить останнім, згідно з якими поведінка зазначеної категорії підлітків характеризується високою афективною зарядженістю поведінкових реакцій, імпульсивним характером реагування в ситуації фрустрації та високим рівнем готовності до здійснення протиправних дій.

Дослідниця Г. Федорова серед соціальних умов самовизначення проблемних підлітків виокремлює: 1) несприятливий вплив сімейного виховання (антисоціальна поведінка батьків, фізична і моральна шкода у ставленні до дитини, відсутність емоційного тепла); 2) шкільну дезадаптацію (порушення дисципліни, навчальна неуспішність, конфлікти з вчителями і однолітками, небажання відвідувати школу); 3) участь у діяльності неформальних молодіжних об'єднань, що пов'язано з негативними формами проведення дозвілля (хуліганством, крадіжками, зловживанням токсичними і наркотичними речовинами, угонами автотранспортних засобів, азартними іграми) та наслідуванням зовнішніх ознак неформалів, що вказують на принадлежність до певного угруповання (стиль

одягу, сленг, символіка). Під психологічними умовами самовизначення, на думку вченої, слід розуміти наявність в структурі особистості таких характерологічних особливостей, як імпульсивність, невірноваженість, агресивність, відсутність самоконтролю, конфліктність та акцентуації характеру [3, с. 44; 5, с. 98].

Проблемі вивчення психологічних умов самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою приділяли увагу в своїх працях М. Андреев, Т. Варчук, В. Євмінов, О. Заїка, Д. Каширський, Н. Крейдун, В. Кудрявцев, Л. Люблінський, А. Реан, В. Романов, Ю. Тараконов, Д. Фельдштейн та О. Ячіна. Так, на думку А. Реана, в якості детермінуючих умов, які сприяють самовизначенню підлітків із відхиленнями в поведінці виступають особистісні якості, а соціальні виконують роль модулятора (визначають варіативність прояву особистісних якостей). Вчений переконаний, що підлітки з відхиленнями в поведінці здатні виявляти цілеспрямованість, незалежність, відповідальність, ініціативність, енергійність, емоційну чутливість у ставленні до оточуючих та прагнення до подолання життєвих труднощів [5, с. 22].

У роботах В. Кудрявцева та В. Євмінова підкреслюється значний вплив на самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою емоційного відчуження дитини батьками, її неприйняття, відсутності турботи та ласки про неї. Вченими доведено, що у психіці підлітків на несвідомому рівні може формуватися тривожність, занепокоєність, страх втрати себе, власного Я, невпевненість в собі та агресивність у ставленні до оточуючого світу. На думку дослідників, самовизначення в межах протиправних дій відбувається за рахунок неадекватно ідеалізованого уявлення про самого себе, власного місця в світі та підвищення відчуття самоцінності [4, с. 56].

Сучасна дослідниця Т. Шанскова розглядає наступні умови самовизначення підлітків з делінквентною поведінкою: 1) соціально-економічні – зубожіння населення, відсутність цивілізованих ринкових відносин, розвиток тіньової економіки, зростання в суспільстві соціальної напруги та рівня безробіття; 2) вплив несприятливого сімейного оточення – виховання в неблагополучних, неповних, конфліктних і асоціальних сім'ях; 3) проблеми у встановленні доброзичливих взаємостосунків у межах шкільного середовища – конфліктні ситуації в шкільному колективі, неуспішність у навчанні; 4) негативна дія позашкільного середовища – скорочення системи закладів дозвілля призводить до незайнятості вільного часу учнівської молоді, що стимулює її входження в діяльність неформальних та кримінальних об'єднань; 5) вікові особливості психіки проблемних підлітків, які сприяють антисуспільним проявам – акцентуації характеру, реакції групування та емансипації, почуття дорос-

лості, прагнення до деструктивних способів самоствердження, емоційна невірноваженість, підвищена збудливість, конформність) [3, с. 57].

Отже, в процесі аналізу теоретичних здобутків зарубіжних та вітчизняних науковців, ми виявили, що підлітки із делінквентною поведінкою характеризуються неадекватними проявами поведінки, конфліктними взаєминами з дорослими, вчителями, батьками й однолітками та висловлюють протиставлення стосовно вимог і порад оточуючих, відстоюючи таким чином прагнення до самостійності та дорослості.

Так, *соціальними умовами* особистісного самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою є особливості їх взаємин з оточуючими: знайомими і незнайомими дорослими, вчителями, вихователями, батьками та однолітками. В результаті аналізу теоретичних та емпіричних досліджень вчених, нами виявлено, що *психологічними умовами* самовизначення виступають індивідуально-психологічні особливості підлітків, що формують протиправну спрямованість їх поведінки, зокрема порушення в емоційно-вольовій сфері: агресивність, конфліктність, особистісна тривожність, імпульсивність та низька самооцінка. Водночас, у міжособистісних взаємодіях (взаєминах, спілкуванні) з референтними оточуючими окремі підлітки зазначеної категорії здатні виявляти миролюбність, безконфліктність, врівноваженість, терпимість, щирість та впевненість у собі.

Таким чином, у процесі теоретичного дослідження автор намагався детально висвітлити та розкрити сутність феномену «особистісне самовизначення підлітків із делінквентною поведінкою» та з'ясувати соціально-психологічні умови розвитку цього психологічного новоутворення.

Література:

1. Райс Ф. Психология подросткового и юношеского возраста / Ф. Райс. СПб. : Питер, 2000. 656 с.
2. Раттер М. Помощь трудным детям / М. Раттер; пер. с англ. О.В. Баженовой, Г.Г. Гаузе; [общ. ред. А.С. Спиваковской]. М., Прогресс, 1987. 432 с.
3. Психология девиантной поведінки неповнолітніх: причини, умови виникнення, шляхи профілактики / [за ред. А.О. Лігоцького]. К., НАВСУ, 1999. 96 с.
4. Шанскова Т. Аналіз причин правопорушень неповнолітніх як підґрунтя соціально-педагогічної роботи з молоддю щодо профілактики злочинності / Т. Шанскова // Вісник Житомирського державного університету ім. І. Франка. 2006. № 30. С. 3–6.
5. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник / В.Б. Шапар. Х. : Прапор, 2004. 640 с.

Endeberia I. V. Study of socio-psychological conditions of personal self-determination of adolescents with delinquent behavior

The current state of socio-political and economic sphere of life of people in our country is marked by instability, recession, sharp rise in inflation and unemployment, change of attitude to the system of moral values and norms, which causes an increase in the number of offenses and crimes in society, in particular, among minors. In connection with this education, considerable attention is paid to identifying social, psychological and pedagogical conditions that determine the manifestations of destructive behavior in adolescents who are prone to committing unlawful acts. Staying a significant part of them in the registration of juvenile affairs, distribution centers, educational colonies testifies to the necessity of creation of scientifically grounded, effective preventive and corrective programs, developmental psychotechnologies, which would help them to acquire the ability to constructively overcome their personal difficulties and social difficulties.

As shown in research, delinquent behavior of adolescents impedes the acquisition of positive social experience, moral values and norms, the selection of adequate ways to meet their own needs, developing the ability to outline life goals and find ways to achieve them.

The purpose of the article is to analyze the theoretical achievements of foreign and domestic scientists and to explore theoretical issues of the problem of personal self-determination of adolescents and the essence of the phenomenon of "personal self-determination of adolescents with delinquent behavior" is revealed. The social and psychological conditions of the mentioned personal formation are grounded and investigated.

In the process of analyzing the theoretical achievements of foreign and domestic scientists, we have found that adolescents with delinquent behavior are characterized by inadequate behaviors, conflicting relationships with adults, teachers, parents and peers, and express contrasts with respect to requirements .

The essence of the phenomenon of "personal self-determination of adolescents with delinquent behavior" is elucidated and elucidated and to clarify the social and psychological conditions of development of this psychological neoplasm.

Key words: education, social environment, moral values, own needs, social maladjustment, social experience.